

THE STAGES OF THE PENETRATION OF ORIENTALISMS INTO THE ALBANIAN LANGUAGE

ETAPAT E DEPËRTIMIT TË ORIENTALIZMAVE NË GJUHËN SHQIPE

Ziber LATA¹

¹Department of Oriental Philology, Faculty of Philosophy

*Corresponding Author: e-mail: ziber.lata@unite.edu.mk

Abstract

In this study, the issue of Orientalisms in the Albanian language is examined, specifically focusing on the historical stages through which they have penetrated the language.

The purpose of this paper is to provide scholars with a broader overview of the pathways through which Orientalisms entered the Albanian language. This is intended to ensure that every new researcher, alongside etymological analysis, also becomes familiar with the historical stages and the circumstances under which these Orientalisms were incorporated into Albanian.

Throughout the research for this scientific paper, several important scientific methods have been employed: the historical method, which was used to gather the necessary information regarding the presence of Orientalisms in different periods of Albanian history; the analytical method, which was used to analyze historical data and the Orientalisms of each stage; the comparative method, which was used to compare Orientalisms across different periods; and the descriptive method, which was used to describe the research issue itself.

The findings of this study are manifold, but the most important is that Orientalisms in the Albanian language were mainly introduced during the Ottoman period. However, a number of them, although not significant in quantity, also penetrated the Albanian language before and after the Ottoman era.

Keywords: Orientalisms, stages, Albanian language.

Abstrakt

Në këtë studim është shtjelluar problematika e orientalizmeve në gjuhën shqipe, më saktësisht etapat historike përgjatë të cilave kanë depërtuar ato në gjuhën shqipe.

Qëllimi i këtij punimi është që studiuesve t'u ofrojë një pasqyrë më të gjerë për shtigjet e depërtimit të orientalizmeve në gjuhën shqipe. Në mënyrë që, çdo studiues i ri, krahas shtjellimit etimologjik, të njohë edhe etapat historike dhe rrethanat nëpër të cilat orientalizmat kaluan në gjuhën shqipe.

Përgjatë hulumtimit të këtij punimi shkencor janë përdorur disa metoda shkencore të rëndësishme, si metoda historike, me të cilën kemi mbledhur informacionet e nevojshme për praninë e orientalizmeve në etapa të ndryshme të historisë së popullit shqiptar; metoda analitike, me të cilën kemi analizuar të dhënat historike dhe orientalizmat e çdo etape; metoda krahasuese, me të cilën kemi krahasur orientalizmat e çdo periudhe me tjetrën; dhe metoda përshkuese, me të cilën kemi bërë përshkrimin e vetë problematikës studimore.

Rezultatet e arritura nga ky studim janë disa, por më i rëndësishmi është se orientalizmat në gjuhën shqipe, kryesisht janë futur në Periudhën Osmane, por një numër, edhe pse jo i madh, kanë depërtuar në gjuhën shqipe para Periudhës Osmane dhe pas saj.

Fjalë kyçe: orientalizma, etapa, gjuhë shqipe.

Hyrje

Gjuha shqipe është një ndër gjuhët më të vjetra. Si e tillë, edhe kontaktet dhe huazimet me gjuhët tjera të vjetra duhet të jenë shumë të hershme. Përderisa një gjuhë nuk mund t'i gjendet filli, atëherë është shumë vështirë dhe shumë e gabuar të flitet për kohën fikse të depërtimit të huazimeve, ngase çdo gjuhë në fillesën e vet ka huazuar nga ndonjë simotër e saj. Asnjë gjuhë dhe qytetërim nuk është formuar nga asgjëja, por çdoherë është trashëguar prej asaj që ka qenë më parë. Kur është fjala për huazimet orientale, përafërsisht dihet koha kur ato kanë filluar të depërtojnë në gjuhën shqipe, sepse ato janë huazime që ndërlidhen me faktorë të veçantë dhe me raste historike.

Nëse do ta kishim ndarë në disa faza depërtimin e orientalizmeve në gjuhën tonë, atëherë do të gjenim tri periudha: periudha paraosmane, periudha nën Perandorinë Osmane dhe periudha pas Perandorisë Osmane.¹

1. Periudha paraosmane

Historia e depërtimit të huazimeve orientale në gjuhën shqipe fillon shumë herët, madje edhe para se të dokumentohet gjuha jonë dhe para se Shqipëria të pushtohet nga Perandoria Osmane. Kjo e vërtetë argumentohet me dy fakte:

- në marrëveshjen e Skënderbeut me mbretin e Napolit, Alfonsin e Aragonës, në vitin 1451, është përdorur fjala *haraç*, që mendohet të jetë orientalizmi i parë në gjuhën shqipe.² Kjo marrëveshje është realizuar para “Formulës së pagëzimit – 1462”;

- Orientalizmi i parë në gjuhën shqipe i dokumentuar është fjala *këmishë*, të cilin e paraqet kalorësi, udhëtari dhe shkrimtari gjerman Arnold fon Harff në fjalorthin e tij shqip-gjermanisht të vitit 1497, ku shënon dhjetëra fjalë shqipe, ndër to edhe huazimin oriental *këmishë*.³ Nëse kemi parasysh se edhe në njërin prej dokumenteve të para të gjuhës shqipe ekzistojnë orientalizma, atëherë apriori kuptohet se ato kanë qenë të pranishme edhe më herët.

Pra, dukuria e huazimeve orientale në gjuhën shqipe qenqësh aq e vjetër sa është edhe vetë gjuha e dokumentuar, madje edhe më herët. Që një fjalë të mbërrijë të jetë e shkruar në një gjuhë, do të thotë se ajo ka pasur një shtrirje të gjerë në gjuhën e folur të atij populli. Përderisa orientalizmat zënë vend në dokumentet e para shqipe (edhe pse ato figurojnë pas pushtimit osman), atëherë kuptohet që populli shqiptar i paska përdorur shumë më përpara se Shqipëria të pushtohet nga osmanlinjtë.

Marrëdhëniet tregtare shqiptaro-osmane mundësuan që gjuha jonë të huazojë, pjesërisht, terminologjinë e atij malli që merrej, sepse shteti osman në atë kohë ishte tepër i zhvilluar dhe ishte qendër në të cilën frekuentoheshin tregtitë botërore, duke pasur parasysh se edhe Persia e famshme dhe e qytetëruar ishte nën ombrellën e tyre. Krahas kësaj, shqiptarët përsëri dinin ta ruanin gjuhën e tyre, duke u përpjekur që huazimet të ishin sa më të pakëta. Pra, kjo (tregtia) ishte shtegu më i volitshëm për depërtimin e orientalizmeve para se Shqipëria të pushtohet nga osmanët. Edhe pse më të hershme ishin huazimet arabe nga Sicilia, përsëri ato mbetën më të pakëta, sepse tregtia u bë shkak që orientalizmat të kishin një dyndje më të madhe në gjuhën tonë. Thënë shkurt, ato orientalizma që depërtuan para pushtimit osman, pjesa më e madhe e tyre, ose afro 90 %, depërtuan përmes tregtisë.

Huazimet si: *top*, *xhep*, *byrek*, *bakër*, *hallvë*, *bakllava*, *çorbë*, *rast* etj. janë rrënjësor tashmë në gjuhën letrare dhe kanë një kronologji qindvjeçare përdorimi në shqipe dhe përhapje të gjerë e të përgjithshme pothuaj në tërë truallin gjuhësor të shqipes, edhe në Kosovë e Maqedoni, madje

¹ Në kategorizimin e këtyre periudhave, si bosht kam marrë Perandorinë Osmane, sepse historia dhe fati i orientalizmeve lidhet, pothuaj tërësisht, me qenien e kësaj perandorie.

² Emil Lefe, “Fondi i persizmave në shqipen e sotme dhe në zhvillimin historik të shqipes prej mesjetës e këndeje” në: Perla XIV 1-52 (Tiranë, fondacioni kulturor “Saadi Shirazi”, 2009), f. 38.

³ Robert Elsie, *Historia e letërsisë shqiptare* (Tiranë, Dukagjini, 1997), f. 26.

ndonjë prej tyre edhe në gjuhë të Ballkanit. Ato janë bërë pjesë përbërëse e fondit të shqipes dhe asnjëherë nuk është shtruar, por as nuk mund të shtrohet për diskutim largimi apo zëvendësimi i tyre; ato datohen me shqipen, siç pohon edhe E.Çabej, “para nguljes së osmanëve në Shqipëri”.

Huazimet arabe që depërtuan përmes tregtisë atë kohë ishin pothuaj të padukshme në gjuhën tonë, sepse asokohe vetë gjuha osmane ishte gjuhë në ndërtim e sipër. Shkurtthënë, ishte koha kur vetë osmanishtja pasurohej me arabizma. Kështu që, nuk ka si të huazonte shqipja arabizma nga osmanishtja, edhe pse pastaj numri më i madh i arabizmave hyn përmes gjuhës osmane.

Është realitet se arabizmat në atë kohë ishin shumë pak, por jo të paqenë, siç pohojnë disa studiues. Akademiku boshnjak Enes Kariq në një punim të vet thotë: “Ndikimi arabo-islam në Gadishullin Ballkanik mbërriti para çlirimeve osmane në Evropën Lindore, në (fillim) të shekullit XV. Nëpër disa muze të vendeve të Ballkanit sot gjejmë elemente historia e të cilave u kthehet kontakteve të para që patën popujt e Ballkanit me arabët e Sicilisë, me arabët e Italisë Jugore dhe me ata të Andaluzisë (Spanja e sotme). Prej enëve që sot i kemi nëpër muze, dhe që lidhen me atë kohë, kemi *ibrikun*, *tenxheren*, gjithashtu kemi edhe disa fjalë tjera, si p.sh.: *hendek*, *hallvë*, të cilat edhe sot e kësaj dite emërtohen kështu në vendet e Ballkanit.”⁴

Prof. Enes Kariq për gazetën “Zëri arab” vazhdon: “Në shekullin XIV, në Ballkan, fjalët, terminologjitë, shprehjet, letërsia dhe librat arabë u përhapën me një shpejtësi të madhe...”⁵

Vlen të përmendet që një pjesë të fjalëve që dikush i konsideron persizma para-osmane, të cilat në të vërtetë nuk janë, janë fjalë të përbashkëta që i ka gjuha shqipe dhe persishtja i kanë të përbashkëta si fjalë të trashëguara nga fondi i lashtë indoevropian, sepse të dyja janë gjuhë të familjes indoevropiane. Këto fjalë, pra, nuk quhen persizma. Të tilla fjalë janë p.sh. shqip *ujk* (forma e vjetër *ulk*) – persishte e vjetër *vYrka* (persishte e sotme *gurg*); shqip *pesë* (forma e vjetër *pensë*) – persisht *panxh* (por emri *panxhë* “putra me pesë gishta e disa shtazëve” është persizëm, sepse ka hyrë në perandorinë osmane); po kështu numërorët *gjashtë*, *shtatë*, *tetë* – persisht *shesh*, *haft*, *hasht* etj.⁶ Këto dhe shumë fjalë të tjera nuk janë persizma paraosmane, por janë fjalë të përbashkëta të shqipes dhe të persishtes si dy gjuhë indoevropiane.

Ajo që vihet në dukje në këtë periudhë është se gjuha shqipe para pushtimit osman ka huazuar nga dy shtigje: përmes tregtisë, ku më shumë janë huazuar turqizma dhe persizma (arabizma më pak) dhe përmes Sicilisë, nga ku huazuan më shumë arabizma, sepse asokohe Sicilia administrohej nga arabët dhe gjuhë zyrtare ishte arabishtja. Madje kjo e fundit është edhe më e hershme, sepse në vitin 878 Sicilia ra në duart e arabëve dhe prej këtij viti arabishtja ishte gjuhë zyrtare, kurse Perandoria Osmane u formua në vitin 1299.

Pas kësaj konstatojmë se orientalizmat më të hershëm janë arabizmat. Këtë e hetojmë në argumentet që i sollëm më parë, se edhe fjala *haraç*, edhe fjala *këmishë* janë arabizma. Të paktën kështu na flet gjuha e dokumentuar.

2. Periudha nën Perandorinë Osmane

Faza e dytë e depërtimit të orientalizmave, në masë më të madhe, ndodhi kur Shqipëria u pushtua nga Perandoria Osmane. Me depërtimin e Perandorisë Osmane në Shqipëri, kuptohet që fenomeni i huazimeve orientale u bë i pashmangshëm.

Hyrja e orientalizmave në gjuhën shqipe dhe karakteri i përgjithshëm i tyre janë të lidhura ngushtë me mënyrën e organizimit të Perandorisë Osmane dhe të qeverisjes së tokave që u përfshinë në kufijtë e saj. Sunduesit këtë radhë vinin nga një kontinent tjetër dhe sillnin një tjetër kulturë e një tjetër fe. Pushteti osman nuk pati si qëllim kolonizimin e trevave të pushtuara

⁴ Enes Kariq, “The Arabic Cultural Influence on the Balkans: An Outline”, në: The American Journal of Islamic Social Sciences 20:1 (2003), f. 107.

⁵ E.Kariq, vep. e cit. f. 108.

⁶ Naim Zoto, “Persizmat në gjuhën shqipe në një fjalor të ri – intervistë me prof. Emil Lafe” në: Perla XIV 3-54 (Tiranë, fondacioni kulturor “Saadi Shirazi”, 2009), f. 13-14.

me një popullsi të re (siç kishin bërë p.sh. dikur romakët e më pas sllavët), por sundimin politik të tyre dhe përhapjen e besimit të ri islam, me qëllim që t'i afronin popujt e perandorisë me pushtetin qendror, duke i kthyer në një fe të përbashkët.⁷ Këtu ishte fillimi i një epoke të re për popullin shqiptar, sepse qëkur u vendos Perandoria Osmane, për shqiptarët nisën të ndryshonin shumë gjëra. Filloi islamizimi i shqiptarëve, rritja ekonomike (sepse u mbulua nga superfuqia e asaj kohe), ndryshimi i mentalitetit të popullit (filluan të shkolloheshin me të madhe nëpër vendet lindore) dhe, detyrimisht, pas ndryshimeve të mëparshme, filloi ndryshimi edhe i leksikut të gjuhës. Huazuan terminologjinë tregtare, ekonomike, ushtarake, shkencore, fetare, administrative, politike etj. Pjesa dërrmuese e këtyre fjalëve ishin të panjohura për botën shqiptare të asaj kohe, andaj u mbeti që t'i merrnin ashtu siç janë. P.sh. fjalëve: *namaz, tapi, kanun, divan, zeqat, fistik, avdes, sexhade, haram, tabut, tenxhere* etj. Nuk kishe si i thua në gjuhën shqipe, pos të përvetësoheshin ashtu siç ishin.

Megjithatë, edhe pse osmanlinjtë hynë në Shqipëri, shqiptarët për një kohë të gjatë mundën ta mbronin shqipen nga huazimet e tepruara, por jo dhe siç mendojnë disa të tjerë se historiku i depërtimit të orientalizmeve fillon me letërsinë e bejtexhinjve. Në veprat e bejtexhinjve gjejmë një dyndje të orientalizmeve dhe kulmin e huazimeve orientale në gjuhën shqipe, jo nismën e tyre.

Këtë të vërtetë e vërteton fakti se te Buzuku kemi, edhe pse pak, fjalë turke (orientale) si: *dollma, cohë, kallauz, tepsi*; te Budi: *cohë, pazar, shend, raki, terezi* etj.; te Bardhi, e sidomos në veprat e Bogdanit kemi më shumë fjalë turke (orientale), si: *ibrik, kazan, haçi, odë, hambar, konak, hajar, okë, top, kadi, kasap, bahçe, haraç, pasha, sanxhak* etj...⁸ Nga fjalët e mësipërme, arabizma janë: *hajar, kadi, kasap, haraç* etj.

Kjo ishte periudha e letërsisë së vjetër, kurse në epokën e bejtexhinjve arabizmat kishin marrë hovin e depërtimit në gjuhën shqipe. Madje, sipas disa filologëve të njohur, thuhet se orientalizmat në periudhën e bejtexhinjve janë përdorur vend e pa vend.

Shekujt XV-XVII janë quajtur periudha e hyrjes së turqizmeve në shqipe.⁹

Të mos harrojmë të përmendim që kulmi i huazimeve orientale u arrit te bejtexhinjtë. Ndër to janë: *ajet, insan, amin, tevequr (tevekul), xhahil, tenxhere, miras, xhaiz, bez, bostan, xhuma, gjunah, bulug, xhevap, çorap, bina, bela, xhins, xhunub, hafiz, hall (gjendje), haxh, haram, harf, hesap, hatme, hizmet, hata, hafëjff (hafif), hasret, hise, hazret, hazër, hendek, hajr, daire, duhan, ders, def, hak, hiqaje, hiqmet, hallall, hallkë, hallvë, dekik, dyqan, dunja, devam, devlet, din* etj.

Pas kësaj, orientalizmat, duke përfshirë këtu edhe arabizmat dhe persizmat, morën tatëpjetën, sepse filloi të paraqitej fryma rilindëse, motoja e të cilëve ishte: kombi shqiptar, gjuha e pastër dhe shkëputja nga Perandoria Osmane.

3. Periudha pas Perandorisë Osmane

Në fund të shekullit XIX Perandoria Osmane filloi epokën e dobësimit të saj. Shqiptarët dhe vendet e Ballkanit filluan të shikonin kah Evropa. Shkollimi i shqiptarëve nëpër kryeqendrat osmane filloi të binte. Ashtu që, edhe depërtimi i huazimeve orientale në gjuhën shqipe filloi të binte.

Dobësimi dhe rënia e Perandorisë Osmane nuk nënkupton se depërtimi i huazimeve orientale mori fund tërësisht. Gjuhët orientale, prej të cilave ka huazuar gjuha shqipe, janë gjuhë që kanë pasur një shtrirje më të gjerë nëpër botë. Prej tyre kanë huazuar edhe gjuhët e popujve më të zhvilluar, si p.sh. gjuha angleze, franceze, gjermane, spanjolle, italiane etj. Pra, kur shqiptarët

⁷ Emil Lafe, vep. e cit., f. 38.

⁸ Jani Thomai, *Leksikologjia e gjuhës shqipe* (Tiranë, Libri Universitar, 2002), f. 222.

⁹ Anton Krajni, "Hyrja e turqizmeve në shqipe dhe përpjekja për zëvendësimin e tyre", në: Studime Filologjike nr.1 (Tiranë, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë – Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 1965), f. 144-145.

filluan të ktheheshin drejt Perëndimit, atëherë prej tyre huazuan shumë fjalë, ndër to edhe disa orientalizma.

Këtë rrugë të depërtimit të orientalizmeve në gjuhën shqipe e përmend tërthorazi edhe leksikologu i njohur i gjuhës shqipe, Emil Lafe, i cili në një intervistë të për revistën “Perla” thotë: “Rrethanat politike e kulturore të hyrjes së persizmave (që vlen edhe për tërë orientalizmat) në shqipe lidhen me kohën kur trojet shqiptare ishin nën administrimin e Portës së Lartë. Qëkur Shqipëria u bë shtet, ato rrethana nuk janë më dhe për këtë arsye edhe orientalizmat e rinj janë të rrallë, madje vijnë jo drejtpërdrejt nga gjuhët përkatëse, po nga gjuhë të Evropës, ku kanë hyrë, më parë, p.sh. *doner* (mish që piqet duke u rrotulluar – turqisht *döner*, që ka hyrë në gjithë gjuhët e Perëndimit).”¹⁰ Këtu profesor Emil Lafe përmend një turqizëm, ndër të rrallët që depërtuan në gjuhën shqipe pas pavarësimit të shtetit shqiptar nga gjuhët evropiane.

Gjithashtu, këtë rrugë e përmend edhe arabologu boshnjak Teufik Muftic, i cili ndër të tjera thotë: “Rruga e tretë nga ku kanë depërtuar arabizmat në leksikun e gjuhës sonë janë edhe disa gjuhë evropiane (gjermanishtja, frëngjishtja, italishtja, spanjishtja etj.), gjuhë të cilat në shekujt e mesjetës pranuan shumë arabizma (nga lëmenj të ndryshëm: astronomi, matematikë, kimi, medicinë etj.).”¹¹

Gjuhët orientale prej të cilave huazuan gjuhët perëndimore janë arabishtja, persishtja dhe turqishtja. Fjalët që patën dyndje më të madhe në Perëndim ishin arabizmat, pastaj persizmat dhe më pak turqizmat, në dallim prej gjuhëve ballkanike që huazuan më shumë turqizma. Ky dallim vjen si rezultat i rrugëve dhe i faktorëve që ndikuan në depërtimin e orientalizmeve në gjuhët evropiane.

Qytetërimi arabo-islam pati një ndikim të fuqishëm në rilindjen evropiane. Ky ndikim ndodhi përmes dy rrugëve:

- Revolucionit italian, i cili fillin e vet e kishte nga Sicilia muslimane, që ishte edhe shkëndija e parë e rilindjes evropiane. Për ndikimin e tillë të kulturës dhe të civilizimit islam (arab dhe persian) në gjuhësinë dhe letërsinë italiane një përshkrim shumë mirë jep Dr. Abdulhakim Hassan: “Italia përfitoi shumë nga qytetërimi islam. Gjë e cila u realizua përmes dy rrugëve: përmes Spanjës dhe Sicilisë, ku lulëzoi qytetërimi islam. Ky ndikim është i dukshëm në ‘Komendinë hyjnore’ të Dante Alighierit, në poezinë italiane të njohur si ‘Canzone’, pastaj në gjininë poetike evropiane të quajtur ‘Sonet’ etj. E gjithë kjo përmes rapsodëve sicilianë.”¹²
- Shkollimit të evropianëve në shkollat islame të Andaluzisë (Spanjës së sotme), ku lindën dhe u zhvilluan shumë shkenca humane dhe ekzakto. Prej aty, më pastaj, në shekullin XV, shpërtheu Revolucion i francez, që ishte i ndërtuar mbi shumë parime andaluziane, sepse atje u shkolluan udhëheqësit e tij.

Evropa përmes këtyre dy rrugëve arriti të ndërtonte qytetërimin modern. Shumë shkenca bashkëkohore nismën dhe bazat i kanë te muslimanët arabishtfolës të atyre trevave. Ata e ringjallën filozofinë greke, e shpikën matematikën, e cila sot është baza e shumë shkencave etj. Pra, meqë ndikimi oriental ishte i pranishëm edhe në filozofi, matematikë, kimi, letërsi etj., atëherë për ndikimin e orientalizmeve në leksikun e gjuhëve evropiane nuk bëhet fjalë.

Kur kemi parasysh se shkencat më të rëndësishme bashkëkohore e kanë fillin nga disa arabishtfolës, atëherë terminologjia e asaj shkençe patjetër që me vete do të merrte edhe terminologjinë e parë që është përdorur. Më pastaj, shkencat dhe terminologjitë e tyre filluan të zhvilloheshin prej evropianëve edhe më shumë, por esenca çdoherë mbeti e njëjtë edhe sot e kësaj dite. Me zhvillimin e atyre shkencave edhe në viset shqiptare terminologjia duhej të huazohej si e tillë, sepse nuk ishte e njohur më parë.

¹⁰ N.Zoto, vep. e cit. f. 11.

¹¹ Teufik Muftic, “O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku”, në: Prilozi za orijentalnu filologiju X-XI 61 (Sarajevo, Orijentalni Institut u Sarajevu, 1960), f. 5.

¹² Jasin el-Ejubi, *Medhahib el-edebi-Drejtmet letrare* (Bejrut, Darul ilmi lilmelajin, 1984), f. 21-22.

Në vazhdim do të përmendim disa ndërkombëtarizma që burojnë prej gjuhëve orientale, të cilat u përkasin fushave të ndryshme shkencore, por që kanë gjetur vendin e tyre edhe në gjuhën shqipe:

- *Admiral*: (emirul-bahr - أَمِيرُ الْبَحْرِ). Edhe pse ka pësuar ndryshime të ndjeshme fonetike, asaj përsëri mund t'i kuptohet esenca. Kjo rrjedh prej fjalës arabe *amir-al-bahr*, “udhëheqës në det”. Fjala e parë është huazuar nga fjala frënge *amiral*, e cila pastaj në anglisht është ndryshuar dhe është bërë *admiral*,¹³ pastaj prej anglishtes ka kaluar dhe është përvetësuar prej gjuhëve të tjera të botës, ndër to edhe në gjuhën shqipe. D.m.th. gradë e lartë në flotën detare ushtarake të një shteti, e cila i përgjigjet gradës së gjeneralit të armatës në forcat tokësore; ushtaraku që mban këtë gradë (në ushtritë që kanë grada).¹⁴
- *Algoritëm*: (al-Havarizëm – الْخَوَارِزْمِي). Algoritëm është fjalë e përfutur nga emri i shpikësit të algoritmit (sistem arabik i numërimit) Muhamed bin Musa al-Havarizmi. Fillimisht, nga arabishtja është përvetësuar në gjuhën latine, pastaj në ato evropiane dhe më vonë edhe në gjuhën shqipe. Bartja e fjalës nga gjuha në gjuhë ka bërë që të pësojë disa ndryshime fonetike.¹⁵
- *Algjebër*: (alxheber - الْجَبْر). Kjo shprehje është me prejardhje arabe. Emërtimin e tillë e ka përfutur nga libri i parë që ka shkruar themeluesi i kësaj disipline, Muhamed ibn Musa el-Havarizmi, në shekullin IX, përkatësisht nga një pjesë e titullit. Libri titullohet *al-Xheber vel Mukabele*. Pra, fjala *al-xheber*, ashtu siç e ka përdorur autori, e ka kuptimin e ekuacioneve, që në origjinal, në arabisht, do të thotë “ribashkim i pjesëve të ndara”. Në vitin 1135, me përkthimin e librit të Havarizmit në gjuhën latine, algjebra zu vend edhe në latinisht. Në gjuhën angleze, për herë të parë, me kuptimin e disiplinës së algjebërës është përdorur në fund të shekullit XVI,¹⁶ kurse në gjuhën shqipe përvetësohet nga gjuha latine (data e depërtimit nuk dihet saktë, por lidhet me depërtimin e shkencës së matematikës). Kjo fjalë sot përdoret edhe në gjuhën standarde shqipe, madje e gjejmë edhe në Fjalorin e gjuhës së sotme shqipe:
- *Alidade*: (alidadeh - الْعِضَادَة). Mjet për matjen e këndeve. Është term ndërkombëtar që, pothuaj, të gjithë popujt përdoret njësoj;
- *Alkal*: (elkalij - الْقَلِي). Kjo shprehje, e cila i përket fushës së kimisë, vjen prej gjuhës arabe, përkatësisht nga folja *kala*, që do të thotë “të fërgosh në tavë”.
- *Alkimi*: (el-himija - الْخِيْمَاء). Huazim arab, që figuron edhe në Fjalorin shpjegues të gjuhës shqipe: shkenca e rreme e mesjetës, që synonte të zbulonte të ashtuquajturin «gur filozofik» çudibërës, me anën e të cilit kujtonte se do t'i shndërronte metalet e tjera në ar e argjend, se do të shëronte sëmundjet, do të ripërtërinte e do të zgjaste jetën etj.; periudha parashkencore e kimisë.¹⁷
- *Almanak* (الْمَنَاح). D.m.th. kalendar që përmbante shënime për ditët e vitit, për festat, për kohën, këshilla për punët e stinës etj.¹⁸ Është fjalë e burimit arab, do të thotë: kohë, kalendar etj.¹⁹ Të cilat, në të kaluarën, tek arabët kanë qenë vetëm disa tablo në të cilat kanë pasë shënuar kohën përmes figurave të ndryshme.
- *Amalgamë* (الْمَلْغَم). Është term i kimisë, që tregon përzierje të zhivës me një metal tjetër; përzierje e disa metaleve të shkruara në zhivë.²⁰ Gjithashtu, edhe kjo është një arabizëm, të cilën e gjejmë me të njëjtin kuptim edhe në fjalorët klasikë arabë dhe është fjalë që zëbërthet gjuhësisht. Rrënja e fjalës *amalgamë* është *legame* dhe prej saj fitohet edhe fjala

¹³ Dhirendra Verma, *Enrich your grammar: Word origins* (New Delhi, Sterling Paperbacks, 2008), f. 6.

¹⁴ A.Kostallari dhe të tjerë, vep. e cit. f. 6.

¹⁵ John Ayto, *Word origins* (London, A&C Black, 2005), f.16-17.

¹⁶ Y.Ayto, po aty. f.16.

¹⁷ A.Kostallari dhe të tjerë, vep. e cit. f. 25

¹⁸ Po aty.

¹⁹ Eric Partridge, *Origins – a short etymological dictionary of modern english* (London and New York, Routledge, 2006), f. 99

²⁰ A.Kostallari dhe të tjerë, vep. e cit. f. 26.

lugam, d.m.th. pështymë, jargë etj., kështu që të gjitha fjalët e prejardhura nga rrënja *legame* tregojnë përzierje.

- *Anilinë* (النيلة): Lëng i helmët i pangjyrë dhe me erë të keqe, që nxirret nga katrani dhe që përdoret për përgatitjen e bojërave, të barnave etj.²¹ Kjo fjalë është e burimit arab dhe atë nga fjala *an-nile*, që do të thotë ngjyrë llullaqi (blu e errët).
- *Arsenal* (دار الصناعات): Fjala arsenal është një arabizëm, e cila rrjedh prej kompozitës arabe *dāras-sinā‘ah*, që, fjalë për fjalë, do të thotë “shtëpia e prodhimit”. Prej formës burimore deri në formën e sotme ka pësuar ndryshime të dukshme fonetike. Këto ndryshime i ka arritur në gjuhën italiane të Venedikut, sepse mendohet se kjo fjalë në gjuhët perëndimore depërtoi përmes Italisë.²²
- *Azimut* (السموت): Këndi që formohet në pikën e vrojtimit ndërmjet rrafshit të meridianit dhe rrafshit pingul të trupit qiellor ose të sendit që vrojtohet.²³ Fjala azimuth vjen prej fjalës arabe *semt*, shumësi i së cilës është sumut.²⁴ Deri te fjala azimuth ka ardhur duke pësuar disa ndryshime fonetike, parashtesën *a-* e ka marrë nga shquarsia që marrin emrat në gjuhën arabe.²⁵
- *Boraks*: (بورق): Arabizëm, që mbulon një lëndë kimike kristalore, e cila del nga bashkimi i acidit borik me sodë dhe që përdoret për të ngjitur metalet, për të prodhuar qelqin, për t'i dhënë shkëlqim porcelanit, në mjekësi etj. (FGJSSH)
- *Dragoman*: (ترجمان): Arabizëm, d.m.th. përkthyes që zakonisht bënte përkthime me gojë. (FGJSSH)
- *Gamile*: (camel) جمل: Arabizëm, i huazuar nga gjuhët perëndimore dhe ka kuptimin e devesë, pra në shqip llogariten sinonime.
- *Garzë* – (عزّة): Pëlhurë e hollë dhe e bardhë prej fijesh pambuku të thurura rrallë, napë; copë prej kësaj pëlhure, që vihet mbi plagë kur mjekohet (FGJSSH). Pra, është një arabizëm të cilën e kemi huazuar prej gjuhëve perëndimore, por gjenezën e ka prej emrit të qytetit palestinez *Gaza*, sepse ata ishin të njohur për prodhimin e garzës.²⁶
- *Guvë*: (cave – كهف): Vrimë e madhe a gropë brenda në një shkëmb ose në tokë; shpellë (FGJSSH). Fjalë e burimit arab.
- *Kalibër*: (قالب): Kjo fjalë është e burimit arab, përkatësisht nga fjala *kalib*, ose nga rrënja *galebe*, që do të thotë të përmbysësh.²⁷
- *Lahutë, udë, llautë*: Kjo fjalë është huazuar nga fjala arabe *aude* – عُود, që në gjuhën shqipe nënkupton një nga instrumentet më të rëndësishme të shqiptarëve.
- *Lambik*: (الأنبيق): Fjalë e burimit arab, e cila d.m.th. “kazan prej llamarine a prej bakri, që përshtohet në mes nga një gyp, ngrohet nga poshtë dhe shërben për të larë rroba” (FGJSSH).
- *Magazinë*: (مخازن): Kuptimi parësor i fjalës *magazinë* sot përfshin një ndërtesë ku ruhen mallra. Kjo fjalë është e burimit arab dhe është shumësi i fjalës *mahzen* – مَحْزَن. Si e tillë përdoret edhe në gjuhën italiane, franceze dhe angleze.²⁸
- *Mumie*: (mummy) موميّا: Huazim arab, i cili në gjuhën tonë ka depërtuar nga një prej gjuhëve perëndimore, e ato e kanë huazuar nga arabishtja, përkatësisht nga fjala *mumija* – موميّا.²⁹

²¹ Po aty. f. 37.

²² Y.Ayto, vep. e cit. f. 36.

²³ A.Kostallari dhe të tjerë, vep. e cit. f. 78.

²⁴ Y.Ayto, vep. e cit. f. 554.

²⁵ Shquarsia e emrave në gjuhën arabe, në dallim të gjuhës shqipe, bëhet me parashtesa, zakonisht me parashtesën *el*, e cila në gjuhët perëndimore transkriptohet *al*.

²⁶ Y.Ayto, po aty. f. 240.

²⁷ E.Partridge, vep. e cit. f. 388.

²⁸ Y.Ayto, vep. e cit. f. 318.

²⁹ E.Partridge, vep. e cit. f. 2068.

- *Nadir*: astr. نَظِير: Pikë e përfytyruar në kupën e qiellit nga ana e kundërt e gjysmërruzullit ku ndodhemi, e cila del po të hiqet një vijë kulmore nëpër qendrën e Tokës (FGJSSH). Fjalë e huazuar nga gjuha arabe, nga fjala *nadhir* – نَظِير.³⁰
- *Reket*: (racquet) رَاكَةُ الْبَد: “Pallaskë e rrumbullakët prej druri me një bisht të shkurtër, që përdoret për të qëlluar topin në lojën e pingpongut” (FGJSSH). Kjo fjalë gjithashtu është e gurrës arabe. Është fjalë që burimin e ka në një kompozitë arabe, nga fjala *rahat-jedu*, d.m.th. “rehati e dorës”.³¹
- *Shafran*: (Saffran) زَعْفَرَان. Kjo është një fjalë e huazuar nga gjuha arabe, *za’feran*, megjithatë nuk përputhet me sistemin e fjalëve arabe, pra është me prejardhje nga një gjuhë tjetër, por nuk dihet se nga cila.³²

Në grupin e fjalëve të lartpërmendura janë edhe fjalët: *gazelë, gjirafë, jasemin, kimi, këna, karçof, lilak, lilë, liman, lofatë, mafia, antimon, zenit, zirkon, talisman, spanjel, sinus, skarlatinë, majmun, mandarinë, muson, nukal, saten, shifër, shqeme, sodë, sofa, talk, tambur, tarifë, tarë, xherba (gjeo), zero* etj.

Nga fjalët e sqaruara më lart, të cilat një pjesë e madhe fillojnë me nyjën shquese *el*, por ne shikojmë se e-ja e tyre është shndërruar në *a*, që do të thotë se këto fjalë në gjuhën tonë kanë depërtuar përmes gjuhëve perëndimore, sepse cilësi e gjuhëve perëndimore (anglishtes, italishtes, frëngjishtes) është që fjalët e huazuara nga gjuha arabe nyjën shquese *el* ta përshtatin me sistemin e tyre fonetik, duke e kthyer në *al*.

Përfundim

Nga puna e sipërme kuptohet se orientalizmat kanë luajtur një rol të rëndësishëm në gjuhën shqipe, veçanërisht në leksikun e saj, sepse përveç fjalëve të huazuara nga gjuhët orientale, gjuha shqipe dhe populli shqiptar kanë një epokë të tërë letrare të shkruar me grafinë arabe, të quajtur *letërsia e bejtexhinjve*. Kjo epokë përkon me periudhën kur trojet shqiptare ishin nën Perandorinë Osmane, dhe sigurisht që këtu është edhe kulmi i marrëdhënies së gjuhës shqipe me gjuhët orientale në të gjitha shtresat e gjuhës, e veçanërisht në pjesën e leksikut. Megjithatë, nuk ishte kjo epoka e vetme e korrelacionit mes gjuhës shqipe dhe gjuhëve orientale, por kjo, edhe pse në masë të vogël, ka ndodhur para dhe pas Perandorisë Osmane. Prandaj, në temën e lëvruar më parë kemi ndarë tri epoka të depërtimit të orientalizmeve në gjuhën shqipe: paraosmane, osmane dhe pasosmane.

Pavarësisht kësaj marrëdhënie të shqipes me gjuhët orientale, kryesisht në lëmin e leksikut, ajo ka arritur të ruajë fjalët e gurrës shqipe dhe, në veçanti, indin gjuhësor-gramatikor të gjuhës shqipe.

Referencat

- [1]. Ayto, John. (2005). *Word origins*. London: A&C Black;
- [2]. Çabej, Eqrem. (1982). *Studime etimologjike në fushë shqipes*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë – Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Vëll. I
- [3]. Dizdari, Tahir. (1965). “Disa vëzhgime mbi turqizmat në shqipe”, në: “*Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike, Tiranë*”, 15 – 21 nëntor 1962. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë;
- [4]. Dizdari, Tahir. (2005). *Fjalor i orientalizmanve në gjuhën shqipe*. Tiranë: AIITC;
- [5]. El-Ejubi, Jasin. (1984). *Medhahib el-edebi-Drejtmet letrare*. Bejrut: Darul ilmi lilmelajin;
- [6]. Elsie, Robert. (2001). *Literatura shqipe në traditën islame – Gjuha shqipe me germa arabe gjatë shekullit të 18-të dhe 19-të*. Tiranë: prill;

³⁰ E.Partridge, po aty. f. 2088.

³¹ Y.Ayto, vep. e cit. f. 410.

³² Y.Ayto, po aty. f. 433

- [7]. Karic, Enes. (2003). "The Arabic Cultural Influence on the Balkans: An Outline" në: The American Journal of Islamic Social Sciences 20:1;
- [8]. Kostallari, Androk. (1989). "Rreth depërtimit të turqizmeve në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII-XVIII", në: Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe III. Tiranë;
- [9]. Krajni, Anton. (1965). "Hyrja e turqizmeve në shqipen dhe përpjekja për zëvendësimin e tyre" në: Studime Filologjike. nr.1. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë – Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë;
- [10]. Lafe, Emil. (2009). "Fondi i persizmeve në shqipen e sotme dhe në zhvillimin historik të shqipes prej mesjetës e këndej" në: Perla. XIV, 1-52. Tiranë: fondacioni kulturor "Saadi Shirazi";
- [11]. Muftic, Teufik. (1960-61) "O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku", në: Prilozi za orijentalnu filologiju, X-XI. Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu;
- [12]. Partridge, Eric. (2006). *Origins – a short etymological dictionary of modern english*. London and New York: Routledge;
- [13]. Polisi, Mehdi. (2007). "Klasifikimi i huazimeve orientale të gjuhës shqipe sipas fushave të veprimitarisë njerëzore", në: Filologjia 15. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës-Fakulteti i Filologjisë;
- [14]. Thomai, Jani. *Leksikologjia e gjuhës shqipe*. Tiranë: Libri Universitar, 2002;
- [15]. Verma, Dhirenda. (2008). *Enrich your grammar: Word origins*. New Delhi: Sterling Paperbacks;
- [16]. Zoto, Naim. (2009). "Persizmat në gjuhën shqipe në një fjalor të ri – intervistë me prof. Emil Lafe" në: Perla, XIV 3-54. Tiranë: fondacioni kulturor "Saadi Shirazi";